

УДК 94(100)«1914/1918»:070(477-25)
DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269762

Р. Р. Куцик

ORCID: 0000-0001-5631-9385

Web of Science ResearcherID: AAA-5128-2020

Київський університет імені Бориса Грінченка

R. Kutsyk

Borys Grinchenko Kyiv University

ВИЗУАЛІЗАЦІЯ ПОДІЙ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПРЕСІ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТ (1914–1917 pp.)

*Visualization of the Events of the First World War in the Press:
Based on the Materials of the Kyiv Newspapers (1914–1917)*

У статті розкрито основні особливості візуалізації подій Першої світової війни на шпальтах київської преси. Введено в науковий обіг низку раніше не опублікованих візуальних джерел. Окреслено основні тематичні напрямки зображень, визначено їх змістове наповнення. З'ясовано, що основним графічним контентом стали ілюстрації та фотографії. Перші були представлені сатиричною графікою, ідейно-символічними зображеннями, що формували негативний образ ворога, а також ілюстраціями, які закликали суспільство долучатися до військової позики. Помітне місце серед візуальних матеріалів у пресі займали фотографії. Серед них найбільшої популярності набули портрети політичних лідерів і патріотично-агітаційні світлини. В підсумку, встановлено, що візуальні матеріали, порівняно з текстовими, відігравали другорядну роль і виконували функцію бекграунду або так званої «фонові картинки».

Ключові слова: візуалізація, зображення, ілюстрація, фотографія, преса, газета, Київ, Російська імперія, Перша світова війна.

The purpose of this study is to examine the key features of the visualization of the First World War on the front pages of Kyiv's socio-political newspapers between 1914 and 1917. The methodology employed the principles of historicism, systematicity, science, and comprehensiveness, as well as historical-comparative, and retrospective methods. Additionally, the study utilized the interdisciplinary method of content analysis to examine a number of previously-unpublished visual sources.

The results of the study showed that the visual representation of the World War I events comprised of two groups of images: illustrations and photographs. The illustrations were dominated by satirical graphics and materials of ideological and symbolic nature, creating a negative image of the enemy. Some images highlighted the socio-economic problems, including the military loan. Most of

the photographs published in the press were portraits of the tsarist family, army heads, and political leaders of the allied states. Some photographs depicted social and domestic issues and had an agitational, propaganda, and patriotic character.

The findings indicate that the visual materials, compared to text-based content, played a secondary role and served only as background to attract the reader's attention and increase their interest in specific aspects of the war. Overall, the content of the publications of that time suggests that the visual materials were used to supplement and enhance the text, but did not play a leading role in conveying the events of the First World War.

Keywords: visualization, image, illustration, photography, press, newspaper, Kyiv, Russian Empire, World War I.

Актуальність теми дослідження. В умовах війни використання візуальних матеріалів як засобів пропаганди та маніпуляції займає особливе місце. З погляду виробництва зображення, порівняно з текстом, є складнішим продуктом, оскільки потребують більше ресурсів для виготовлення, але водночас простішим для населення. В роки Першої світової війни візуалізація подій знайшла своє місце в інформаційному середовищі Російської імперії. Зважаючи на те, що значна частина населення залишалася малограмотною, візуальне сприйняття набувало особливого значення. На шпальтах газет редактори розміщували різні наочні матеріали, які тією чи іншою мірою відтворювали події війни й здійснювали інформаційне навантаження на читачів. Звісно, не всі газети могли похвалитися подібним контентом, що було зумовлено передусім фінансовими труднощами й економією часу, але все-таки окремі масові видання виконували пропагандистські функції та отримували фінансову й політичну підтримку від влади, практикували використання зображень.

Аналіз історіографії. Проблема візуалізації подій війни на шпальтах українських газет залишається поза увагою дослідників. Зазвичай сучасні наукові напрацювання з історії київської преси узагальнені та присвячені виключно аналізу змісту текстових матеріалів (статей, колонок, повідомлень, творів тощо). До них, зокрема, належать роботи А. Волобуєвої (Волобуєва, А. 2010) та Н. Сидоренко (Волобуєва, А. & Сидоренко, Н. 2011, 2015). Більш ґрунтовними та вузькоспеціальними є доробки І. Басенка (Басенко, І. В. 2013; Басенко, І. В. 2014), А. Ісаєвої (Ісаєва, А. 2018) та О. Іванюка (Іванюк, О. 2019), котрі розкривають такі питання: мовна специфіка тогочасних газет, їх ідеологія, типологія, потужності друку, тематична спрямованість, особливості формування образу німців і війни. Проте й у цьому випадку предметом дослідження є виключно текстовий матеріал, а не зображальний. У зв'язку з цим, проблема візуалізації подій Першої світової війни на шпальтах газет залишається нерозкритою та потребує детального вивчення.

Наукова новизна дослідження. Реалізація дослідження дала змогу ввести в науковий обіг низку візуальних джерел, які раніше не були об'єктом спеціально вивчення, визначити основні тематичні напрямки зображень, охарактеризувати їх сюжет, а також на конкретному прикладі встановити кількісні показники й окреслити загальну динаміку публікаційної активності візуальних матеріалів у газетних виданнях Києва 1914–1917 рр.

Джерельна база та методологія дослідження. В основі роботи лежить використання таких принципів: науковості, об'єктивності, історизму, системності та комплексності. Методологічний інструментарій роботи передбачає застосування як спеціально-історичних методів (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного та ретроспективного), так і загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції й дедукції). Поряд з цим, для визначення частоти та динаміки публікаційної активності зображальних матеріалів у київській газетній періодиці в роботі використано міждисциплінарний метод контент-аналізу, суть якого полягає у квантифікаційній обробці матеріалу з подальшою інтерпретацією результатів (Детальніше про метод контент-аналізу див. у: Іванов, В. Ф. & Костенко Н. В.). Об'єктом вивчення обрано відому щоденну суспільно-політичну газету «Киевлянин», яка на сьогодні є оцифрованою та представленою у вільному доступі на кількох ресурсах, а саме: Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського¹ та Wikimedia (Вікімедія)². За одиницю аналізу взято суспільно-політичні ілюстрації й фотографії. До зазначеної категорії не належать рекламні оголошення з продажу та торгівлі. В ході роботи було проаналізовано 935 номерів видання, які хронологічно охоплюють період від початку оголошення війни 20 липня 1914 р. до відречення Миколи II від престолу 2 березня 1917 р.

Метою дослідження є розкрити основні особливості візуалізації подій Першої світової війни на шпальтах суспільно-політичних газет м. Києва в 1914–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи матеріали київської преси 1914–1917 рр. можна виділити дві основні групи візуальних матеріалів: ілюстрації й фотографії. Серед перших значно поширилися карикатури. В роки війни вони стали одним із важливих засобів пропаганди, спрямованої на підтримку офіційного військово-політичного курсу Російської імперії. Зауважимо, що питання сатиричної графіки детально представлено у розвідці «Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр.» (Куцик,

¹ Киевлянин: литературная и политическая газета Юго-Западного края (1898–1919) // Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини (Digital Library of Historical and Cultural Heritage) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000931>

² Kievlyanin (newspaper) // Wikimedia. URL: <http://surl.li/etlqn>

Р. 2017 р.), тому не будемо на ньому зупинятись, а зосередимо увагу на аналізі інших візуальних матеріалів, які ще не були введені в науковий обіг.

Частина зображень періоду Першої світової війни виходила за межі сатиричного гумору та була «чорним» нарративом, котрий використовували контексті такого інформаційного прийому пропаганди як «демонізація» ворога. Показовою

в цьому напрямку є ілюстрація російського художника В. Еттеля «На руїнах Тевтонських твердинь» (Рис. 1), опублікована 4 листопада 1914 р. в газеті «Последние новости»¹. На зображенні представлено Німеччину в образі понівеченого черепа з кульовими пораненнями та численними тріщинами, який лежить на купі власних руїн. Такий сюжет демонстрував читачу уявне «близьке» майбутнє в якому німців чекає швидка поразка та цілковите знищення. Слід зауважити, що дана ілюстрація є не самостійним контентом, а очевидно — унаочненим доповненням до зазначеного далі вірша П. Сибірського².

Формування негативного образу ворога було одним із пріоритетних завдань загальноімперської пропаганди. Через це, перебуваючи під жорстким контролем з боку влади та цензурних органів, засоби інформації активно поширювали матеріали про численні звірства німців та їх союзників щодо підкорених народів. 13 грудня 1914 р. в газеті «Последние новости» було опубліковано ілюстрацію (Рис. 2) про жажіття австро-угорського вторгнення до Сербії³. На ній зображено австрійських солдатів, які стоять поряд із купою мертвих тіл мирних сербів, тим самим наголошуючи на аморальності та злочинності дій ворога.

Рис. 1. «На руїнах Тевтонських твердинь» (Газета «Последние новости». 4 листопада 1914 р. № 2693)

¹ Этель Вл. «На развалинах Тевтонских твердынь» // Последние новости. 1914. 4 ноября. № 2693. С. 1.

² Сибирский П. В медной каске, броненосный, Он принес с собою в край Гнет тяжелей — гнет несносный — И добычу волчьих стай... // Последние новости. 1914. 4 ноября. № 2693. С. 1.

³ Ужасы австрийского нашествия на Сербию. Группа расстрелянных мирных жителей // Последние новости. 1914. 13 декабря. № 2771. С. 1.

Рис. 2. «Жахіття австрійського нашествія на Сербію. Група розстріляного мирного населення» (Газета «Последние новости». 13 грудня 1914 р. № 2771)

Рис. 3. До дня «Київ — Бельгія». Малюнок академіка Галимського (газета «Киевлянин», 25 листопада 1914 р., № 326)

Німеччина займала «темний бік» та символізувала поширені в суспільстві стереотипні уявлення про смерть, яка як правило постає у вигляді хмурого женця (англ. Grim Reaper) або старої кістлявої жінки з косою (Кирпа).

Ще одним прикладом алегорії є зображення, надруковане 2 листопада 1914 р. в «Киевлянині» як унаочнення до вірша Ю. В. Ревякіна «Заклик»². На ілюстрації представлено «засмучену бліду діву», яка символізує Польщу, а, якщо бути точнішим, ту частину, котра перебувала в складі Німець-

Серед тематичних напрямів поширеними були алегорії, що мали глибокий художній та ідейно-символічний зміст. Найяскравішим прикладом подібного контенту є ілюстрація, опублікована 25 листопада 1914 р. в газеті «Киевлянин» та приурочена офіційному дню «Київ — Бельгії»¹. Подане зображення є продукцією українського художника Галимського Владислава Михайловича (1860–1940 рр.). На картині зображено агонію смерті, де Німеччина в парі зі Смертю на колісниці «косить» усіх живих на своєму шляху (Рис. 3). Подібний контент підкреслював російську загальноімперську концепцію про ідейну боротьбу добра та зла, в якій

¹ К дню Киев — Бельгия. Рисунок на плакате академика Галимского // Киевлянин. 1914. 25 ноября. № 326. С. 2.

² Ревякин Ю. В. Призыв. Киевлянин. 1914. 2 ноября. № 303. С. 2.

Рис. 4. Ілюстрація (газета «Киевлянин», 2 листопада 1914 р., № 303, с. 2)

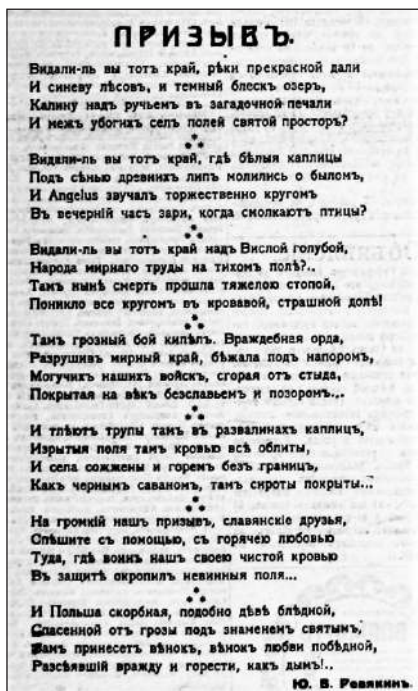

Рис. 5. Вірші Ю. В. Ревякіна «Заклик» (газета «Киевлянин», 2 листопада 1914 р., № 303, с. 2)

кої та Австро-Угорської імперій. У своїх руках вона тримає «вінок перемоги» (Рис. 4). Хоча на зображенні немає підпису, саме такий образ сформовано в останньому стовпці згадуваного вірша: «І Польща скорбна, подібно до діви блідої, / Врятованої від грози під знаменом святим, / Вам принесе вінок, вінок любові переможної, / Розсіявши ворожнечу і прикроші, як дим!.. (Рис. 5)¹. Цілком логічно буде припустити, що опублікували ілюстрацію з патріотичною метою: продемонструвати незламність духу польського народу в боротьбі з так званою «ворожою ордою» (німцями й австрійцями), а заодно й посилити співчуття читачів до «братів-слов'ян».

Війна потребувала значних фінансових витрат. Колосальні суми йшли на озброєння армії, забезпечення солдатів продовольством, налагодження шляхів, відновлення зруйнованих споруд, фабрик тощо. Крім того, війна зумовила широку інфляцію грошей та їх знецінення. Держава потребувала додаткових фінансів, тому було вирішено ввести в дію військові позики, які здійснювалися кілька разів на рік. Для того, щоб якомога більше залучити

¹ Ревякин Ю. В. Призыв. Киевлянин. 1914. 2 ноября. № 303. С. 2.

Рис. 6. Військова 5½% позика. Передплата приймається в державних ощадних касах (Газета «Киев». 12 листопада 1916 р. № 1018)

Рис. 7. Військова 5½% позика. Передплата приймається в державних ощадних касах (Газета «Последние новости». 4 квітня 1916 р. № 371)

людей до купівлі державних облігацій під відсоток, в пресі редактори розмищували різноманітні ілюстративні публікації з закличками долучитися до військової позики (Рис. 6 та 7). Серед них, найпоширенішими були зображення солдата¹ та Георгія Змієборця². Образ останнього мав значне пропагандистське навантаження, оскільки містив релігійний та ідеологічний компоненти. По-перше, Святий Георгій займав одну із ключових позицій у пантеоні святих православної церкви, а тому поціновувався як серед цивільного населення, так і серед армійського середовища. По-друге, завдяки активній пропаганді образ святого асоціювався з Росією, а змії — з Німеччиною, яку очікує падіння від ударів списа.

1916 р., у зв'язку зі складним соціально-економічним становищем імперії, кількість ілюстрацій в пресі про військову позика значно зросла, а разом з тим збільшилося їх тематичне різноманіття (Рис. 8, 9, 10 та 11)³. *Особливий інтерес викликає зображення в газеті «Киевлянин» від 29 листопада*

¹ Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киев. 1916. 12 ноября № 1018. С. 2.

² Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Последние новости. 1916. 4 апреля. № 3712. С. 1.

³ Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киевлянин. 1916. 28 апреля. № 117. С. 2; Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киевлянин. 1916. 29 апреля. № 118. С. 2; Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киевлянин. 1916. 29 ноября. № 331. С. 2; Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киевлянин. 1916. 17 декабря. № 349. С. 2.

Рис. 8. Військова 5½% позика.
Передплата приймається в державних
оцадних касах. (Газета «Киевлянин»
28 квітня 1916 р. № 117. С. 2)

Рис. 9. Військова 5½ % позика.
Передплата приймається в державних
оцадних касах (Газета «Киевлянин».
29 квітня 1916 р. № 118. С. 2)

1916 р., на якому представлено жінку за роботою на верстаті¹, що підкреслювало цінність жіночої праці в тилу та ідею гендерного підходу у виконанні громадянського обов'язку (Рис. 10).

Окремою групою візуальних матеріалів були фотоматеріали. Фотографія бере свій початок у 1820–1830-х рр., коли незалежно один від одного над її створенням працювало кілька винахідників: Жозеф Нісефор Ньепс і Луї Дагер у Франції, Генрі Фокс Талбот в Англії та Еркуль Флоранс у Бразилії. До 1900 р. вона стала одним з найважливіших компонентів видавничої справи та журналістики (Мортімер, І. 2018, с. 278–280).

В роки Першої світової війни мистецтво фотографування отримало новий імпульс. Інтерес суспільства до військових подій та бажання побачити їх на власні очі зростав з кожним днем. Англійський історик і письменник Іен Мортімер відзначив, що фотографія «показувала реальну сцену, яка розгорталася перед очима спостерігача. Вона надала нове розуміння доказів та істини. Вона підірвала авторитет художника, чиї зображення були значно більш суб'єктивними, ніж їх бачила фотокамера. Момент одразу фіксувався і далі ширився серед мільйонів» (Мортімер, 2018, с. 280–281). Водночас фотографія почала виконувати й іншу роль, крім розкриття та відзеркалення подій, вона стала одним із інструментів реалізації інформаційно-

¹ Военный 5½% заем. Подписка принимается в государственных сберегательных кассах // Киевлянин. 1916. 29 ноября. № 331. С. 2.

Рис. 10. Військова 5½% позика. Передплата приймається в державних ощадних касах. (Газета «Киевлянин», 29 листопада 1916 р. № 331. С. 2)

Рис. 11. Військова 5½% позика. Передплата приймається в державних ощадних касах (Газета «Киевлянин», 17 грудня 1916 р. № 349. С. 2)

пропагандистських цілей. Як відзначав німецький спеціаліст з історичної фотографії Бодо фон Девіц, багато світлин Першої світової війни, які стали частиною історичних записів, насправді не показували того, про що йшлося в підписах. Підроблені фотографії були своєрідним прийомом, які демонстрували інсценізовані сцени з лінії фронту або з фільмів (цит. за: Allen, С. 2014).

Слід відзначити, що попри здатність до реалістичного відтворення та зростання запиту з боку суспільства, виробництво фотографії під час війни в Російській імперії, зокрема й на території українських земель, залишалося явищем здебільшого винятковим, а не масовим. Це було зумовлено кількома важливими факторами. З одного боку, фотоапарат залишався предметом значної розкоші, з іншого — чинився посилений тиск військової цензури, яка унеможлиблювала появу світлин, котрі за найменших ознак могли б нашкодити загальноімперській ідеології чи суперечити їй. З перших днів війни, з метою запобігати розголошенню військової таємниці та розповсюдженню іншої важливої або «шкідливої» інформації, на фронті було заборонено діяльність кореспондентів і фотографів. Так, циркуляром київського губернатора від 3 серпня 1914 р. в армію не допускалися журналісти, якщо не було надано «особливого» дозволу¹.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 285. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 108.

Згідно з наказом тогочасного міністра внутрішніх справ М. Маклакова від 13 вересня 1914 р. «Про складання переліку свідчень та зображень, які становлять військову таємницю Росії на період воєнних дій», розголошенню не підлягали по суті всі фотографії, малюнки та інші зображення, які стосувались армії й подій на фронті¹. Окрім цього, циркуляром Департаменту поліції від 12 грудня 1915 р. на всій території, де було оголошено воєнний стан, заборонялося відкривати фотографічні заклади біля залізничних станцій та виробляти в їх межах будь-які фоточі кіно-матеріали².

Оскільки на законодавчому рівні заборонялося розповсюджувати фотографії, які б стосувались армії та висвітлювали події на фронті, то більшість опублікованих світлин були статичні. В зв'язку з цим, поширеним було розміщення в індивідуальному чи груповому форматі анфасних портретів членів імператорської родини, генералів фронтових армій, військових героїв, очільників союзних держав та ін. Яскравим прикладом подібного контенту є матеріал, опублікований у газеті «Киевлянин» від 1 січня 1915 р. На четвертій сторінці видання було розміщено групову серію фотопортретів тогочасних політичних лідерів держав (Рис. 12). Цікавим є саме спосіб розміщення зображень, які розділені на два блоки, що уособлюють два антагоністичних табори: «наші союзники» (Антанта) та «наші вороги» (Троїстий союз). У першій групі по центру розташований портрет російського імператора Миколи II, а навколо нього: король Англії Георг V, президент Франції Раймон Пуанкаре, король Румунії Нікола I Петрович-Негош, король Сербії Петро I Карагеоргійович, імператор Японії Тайсьо (Йосіхіто) та король Бельгії Альберт I. У таборі «наші вороги» представлені імператор

Рис. 12. Наші союзники. Наші вороги
(Газета «Киевлянин». 1 січня 1915 р. № 1. С. 4)

¹ ЦДІАК України. Ф. 278. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 44-46 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3134. Арк. 185.

Рис. 13. Рубрика «Річниця великої війни»
(Газета «Последние новости». 19 липня 1915 р.
№ 3195. С. 1)

ва; військового міністра, генерала Олексія Поліванова та головнокомандувача армій північного фронту, генерала Миколи Рузького (Рис. 13). На другій сторінці газети розміщено портрети закордонних лідерів-союзників (Рис. 14), зокрема: короля Сербії Петра I Карагеоргійовича, італійського короля Віктора Еммануїла III, великої герцогині Люксембурзької Марії-Аделаїди, президента Сполучених Штатів Америки Вудро Вільсона та короля Бельгії Альберта I².

Зауважимо, що 15 грудня 1914 р. Головне управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ видало циркуляр, який забороняв без дозволу міністра й відповідних особових контор імператорського двору розміщувати в засобах інформації зображення осіб монаршої сім'ї. На друкованих виданнях, які містили подібну інформацію, мали бути зазначені такі слова: «Якщо немає перепоп з боку канцелярії імператорського двору»³. Вжиття подібних

Німеччини Вільгельм II, султан Османської імперії Мехмед V та імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I¹.

Рясніла преса серією портретів у період першої річниці війни. Особливо в цьому плані відзначилася газета «Последние новости», яка «вибухнула» значною кількістю подібних зображень. На першій сторінці ранкового номера від 19 липня 1915 р. було представлено великим шрифтом рубрику «Річниця великої війни» в контексті якої опубліковано портрети верховного головнокомандувача російської імперської армії, великого князя Миколи Миколайовича; головнокомандувача армій південно-західного фронту генерала Миколи Іванова;

¹ Наши союзники. Наши враги // Киевлянин. 1915. 1 января. № 1. С. 4.

² Годовщина великой войны // Последние новости. 1915. 19 июля. № 3195. С. 1–2.

³ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 131.

заходів було обумовлено метою не допустити поширення матеріалів, які б могли негативно позначитись на авторитеті імператора та його родини. Тому не дивно, що більшість тогочасних фотографій, особливо портретів монаршої родини були стандартні й зазвичай дублювалися.

Окрім портретів, у пресі розміщувалися й інші фотографії, які стосувалися війни. Проте їх публікація була зумовлена радше пропагандистськими цілями, аніж потребою висвітлити реальні події на фронті. Так, окремі знімки, попри прозаїчність, підкреслювали варварську суть поведінки німців не тільки щодо підкореного населення, але й щодо культурної спадщини минулого. Зокре-

Рис. 14. Продовження рубрики «Річниця великої війни» (Газета «Последние новости». 19 липня 1915 р. № 3195. С. 2)

ма, особливої гостроти набуло питання Реймського собору у Франції, який у вересні 1914 р. зазнав артилерійського обстрілу з боку німецьких військ. У зв'язку з цим, у газетах окремі текстові повідомлення та вірші підкріплювалися зображеннями самого храму (Рис. 15), аби продемонструвати його велич та цінність і водночас підкреслити цинічність поведінки німців та їхніх союзників, які, не зважаючи ні на що, «холоднокрівно» руйнують християнські святині й тим самим зневажають культурні цінності народів світу¹.

Деякі фотографії віддзеркалювали трагізм війни з акцентом на героїзмі як важливому факторі в боротьбі з ворогом. Яскравим прикладом є опублікована 19 жовтня 1914 р. в одному з номерів газети «Киевлянин» світлина (Рис. 16), до якої додавався такий підпис: «Англійські солдати [в Бель-

¹ Реймський собор. *Киевлянин*. 1914. 13 сентября. № 253. С. 2.

Реймський собор.

ГИБНУЩАЯ СВАТЫНЯ.

(На бомбарюванні Реймського собору германцями).

Старик, под куполом твоєї священної скни,
Предь славної пантею твоєю далеких дней,—
Металь я пламенно склонится на колѣни,
Въ тиши молитвенной соборныхъ галлерей...

Мнѣ часто грезились: органне напѣвъ,
Огни лампады, твой золотой алтарь,
Черты Спасителя, и ликъ Пречистой Дѣвы,
И сонны ангеловъ, и псалмопѣвецъ—царь...

Я ждалъ, надѣялся... Но проходили годы—
Мечта завѣтная—такъ и была мечтой...
А грозы грянули и вихри непогоды
Со всей ихъ силою вскипѣли надъ тобою!

Явились полчища и, въ громи канонады,—
Со стономъ колоколь поверженъ съ высоты,
И камни падаютъ, и рушатся аркады,
И гибнуть цѣлности высокой красоты...

И слезы искрятся въ святыхъ очахъ Медонны,
И Богъ страдающій, распятый на крестѣ,
Скорбитъ, что попрани мнѣ данные законы,
Что людъ озабленный томится въ тьмѣтъ...

А ты все рушишься, спокойно величавый,
Вѣнчавшій царствовать французскихъ королей
Священный памятникъ, во дни войны кровавой
Отъсоду сдавленный толпою дикарей...

Приди же, Франція, какъ къ сну дорогому,—
Къ собору древнему—онъ въ ранахъ изменогъ,
Закрой глаза ему разбитому, больному,
Прими молитвенно его послѣдній вздохъ...

Н. Архангельскій.

гії] прихистили сироту, змайстрували йому зброю, і він вправно несе військову службу, подаючи солдатам патрони»¹. Одразу ж, нижче по тексту був розміщений вірш (Рис. 17), у якому детально «оспівувалася» героїчна історія про маленького бельгійського хлопчика, який, попри те, що втратив батька й матір, активно допомагав солдатам-союзникам вести військову боротьбу з німцями². Подібні матеріали, поряд зі співчуттям, підкреслювали важливість патріотизму й героїзму в боротьбі з ворогом. Тим самим, виконуючи одну з важливих пропагандистських цілей: мобілізація сил та зміцнення духу всіх груп суспільства, незалежно від вікового цензу та соціального статусу, заради спільної перемоги.

Більш трагічною та емоційно забарвленою за змістом є опублікована в «Киевлянині» фотографія від 3 січня 1915 р. (Рис. 18). На світлині зображено мертвого сербського солдата, біля якого стоїть жінка з двома маленькими дітьми. Зміст фото акцентує увагу читача на мужності й героїзмі воїна, який віддав життя заради батьківщини та родини³.

Для повноцінного розуміння візуалізації подій Першої світової війни в київській пресі, слід окреслити кількісні показники, що дасть змогу

Рис. 15. Реймський собор (Газета «Киевлянин». 13 вересня 1914 р. № 253)

¹ Англійские солдаты приютили сироту, смастерили ему оружие, и он исправно несет военную службу, подавая солдатам патроны // Киевлянин. 1914. 19 октября. № 289. С. 2.

² Архангельский Н. Геройской Бельгии малютку-сироту. Пригрели ласково союзные солдаты... // Киевлянин. 1914. 19 октября. № 289. С. 2.

³ В Сербии, — смерть героя // Киевлянин. 1915. 3 января. № 3. С. 2.

Рис. 16. Англійські солдати прихистили сироту, змайстрували йому зброю, і він вправно несе військову службу, подаючи солдатам патрони (Газета «Киевлянин», 19 жовтня 1914 р., № 289. С. 2)

Геройской Бельгии малютку-сироту
 Пригрѣли ласково союзные солдаты,
 И онъ воинственно, какъ ратникъ на посту,
 Стоитъ съ винтовкою средь нихъ молодецкато...
 —
 На немъ отечество сказалося все сполна,—
 Такое жъ малое, но полное отваги,
 Оно безрешетно, лишь началась война,
 Съ большимъ противникомъ скрестило смѣло шпаги...
 —
 И, имъ разбитое, теперь, какъ сирота,
 Къ сосѣдямъ доблестнымъ пришло искать опоры...
 И та жъ свободная живить его мечта,
 И тѣмъ же мужествомъ горить отважно взоры...
 —
 И вы возстанете, бельгийскіе края!..
 Залогомъ творчества вернется къ вамъ свобода
 И ею впишутся въ скрижали бытія
 Иные подвиги безсмертнаго народа!..
 Н. Архангельскій.

Рис. 17. Вірш М. Архангельського «Героїчної Бельгії крихітку-сироту / Пригріли ласково союзні солдати, ...» (Газета «Киевлянин», 19 жовтня 1914 р. № 289. С. 2)

Рис. 18. В Сербії, — смерть героя (Газета «Киевлянин», 3 січня 1915 р. № 3. С. 2)

визначити частоту появи та динаміку публікаційної активності зображальних матеріалів. За основу для аналізу було взято щоденну суспільно-політичну газету «Киевлянин», яка вважалася тоді однією із найбільш впливових.

На початковому етапі війни, з 20 липня по 31 грудня 1914 р., кількість опублікованого візуального контенту становила 58 одиниць (далі – од.), з них 14 ілюстрацій (11 карт, 3 різної тематики) та 44 фотографії, з яких домінантну частку займали портрети – 37 од. (Таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість візуальних матеріалів, присвячених подіям Першої світової війни, в газеті «Киевлянин» з 20 липня по 31 грудня 1914 р. (№ 198–360)

№ з/п	Місяць	Номер видання	Загальна кількість зображень	з них тематичні	Ілюстрації			Фотографії			Всього за місяць
					Карти	Різне*	Всього	Портрети	Різне**	Всього	
1	Липень	198	1	0	0	0	0	0	0	0	7
		200	1	1	0	0	0	1	0	1	
		203	1	1	0	1	1	0	0	0	
		208	4	4	0	0	0	4	0	4	
		209	1	1	0	0	0	1	0	1	
2	Серпень	223	1	1	0	0	0	1	0	1	10
		226	1	1	1	0	1	0	0	0	
		229	1	1	1	0	1	0	0	0	
		230	1	1	0	0	0	1	0	1	
		232	1	0	0	0	0	0	0	0	
		233	2	2	0	0	0	2	0	2	
		236	2	2	0	0	0	2	0	2	
		238	2	2	1	0	1	1	0	1	
3	Вересень	242	1	0	0	0	0	0	0	0	13
		243	1	0	0	0	0	0	0	0	
		251	1	1	0	0	0	1	0	1	
		252	1	1	0	0	0	1	0	1	
		253	1	1	0	0	0	0	1	1	
		255	1	1	0	0	0	0	1	1	
		256	1	1	1	0	1	0	0	0	
		258	2	2	0	0	0	2	0	2	
		259	1	1	0	0	0	1	0	1	
		261	1	1	1	0	1	0	0	0	
		268	1	1	0	0	0	1	0	1	
269	3	3	0	0	0	3	0	3			

4	Жовтень	272	1	0	0	0	0	0	0	0	11
		273	1	1	0	0	0	1	0	1	
		278	1	1	0	0	0	1	0	1	
		288	1	1	0	0	0	1	0	1	
		289	2	2	0	0	0	1	1	2	
		291	1	1	0	0	0	1	0	1	
		294	1	1	1	0	1	0	0	0	
		295	2	2	1	0	1	1	0	1	
		296	1	1	0	0	0	1	0	1	
		298	1	1	0	0	0	1	0	1	
		303	1	1	0	1	1	0	0	0	
5	Листопад	304	2	2	2	0	2	0	0	10	
		316	1	1	0	0	0	1	0		1
		317	2	1	0	0	0	0	1		1
		318	1	1	0	0	0	1	0		1
		319	1	1	0	0	0	0	1		1
		322	1	1	1	0	1	0	0		0
		326	2	2	0	1	1	1	0		1
		328	1	0	0	0	0	0	0		0
		344	3	3	0	0	0	3	0		3
		347	1	1	0	0	0	1	0		1
6	Грудень	349	1	1	1	0	1	0	0	7	
		356	4	0	0	0	0	0	0		0
		359	2	2	0	0	0	0	2		2
		Всього	49	69	58	11	3	14	37		7
* Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім карт											
** Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім фотопортретів											

1915 р. чисельність візуального матеріалу, пов'язаного з подіями Першої світової війни, в газеті досягла найбільшого значення та становила 74 од., з них 57 фотографій та 17 ілюстрацій. Левову частку цих зображень становили портрети відомих політичних і військових діячів (42 од.), а також карти (15 од.). Цікав, що майже половина річних зображень — 30 од. (40,5%), припала на січень, при цьому 10 світлин було опубліковано в першому ж випуску (Таблиця 2).

1916 р. частка візуального контенту в газеті «Киевлянин» значно знизилася. За весь річний випуск, який нараховував 361 номер, лише 50 містили зображення. При цьому, з 54 опублікованих одиниць, подій війни стосувалися лише 47 (32 ілюстрації та 15 фотографій), що на 27 од. менше за минулий рік. З даних таблиці 3 видно, що значного скорочення зазнали фотографії й були представлені лише портретами відомих особистостей (15 од.). Щодо ілюстрацій, то основну частку становили карти (12 од.) та зображення, які закликали читача долучатися до купівлі військової позики (20 одиниць).

Останні домінували, особливо наприкінці року, в листопаді та грудні (Таблиця 3). Очевидно, що така риторика була зумовлена складним економічним становищем імперії та необхідністю залучити додаткові фінансові ресурси.

Ще менш репрезентативною була ситуація в останні місяці існування імперії. Показники візуалізації подій війни досягнули практично мінімуму: з 61 номеру газети, лише три містили зображення, й то це були виключно ілюстрації, з яких дві присвячені військовій позиції (Таблиця 4).

Таблиця 2

Кількість візуальних матеріалів, присвячених подіям Першої світової війни, в газеті «Киевлянин» з 1 січня по 31 грудня 1915 р. (№ 1–359)

№ з/п	Місяць	Номер видання	Загальна кількість зображень	з них тематичні	Ілюстрації			Фотографії			Всього за місяць		
					Карти	Різні*	Всього	Портрети	Різні**	Всього			
1	Січень	1	10	10	0	0	0	10	0	10	30		
		3	5	5	0	0	0	4	1	5			
		4	1	0	0	0	0	0	0	0			
		6	1	1	1	0	1	0	0	0			
		7	1	1	0	0	0	0	1	1			
		8	1	0	0	0	0	0	0	0			
		11	3	1	1	0	1	0	0	0			
		13	2	1	1	0	1	0	0	0			
		14	1	1	0	0	0	1	0	1			
		16	1	1	0	0	0	1	0	1			
		17	1	1	0	0	0	0	1	1			
		18	2	2	0	0	0	0	2	2			
		19	1	1	0	0	0	0	1	1			
		20	2	2	0	2	2	0	0	0			
		22	1	1	0	0	0	0	1	1			
		27	1	1	0	0	0	1	0	1			
		29	1	0	0	0	0	0	0	0			
		30	1	1	1	0	1	0	0	0			
		2	Лютий	35	1	1	0	1	0	0		0	8
				36	1	1	0	0	0	1		0	
39	1			1	0	0	0	0	1	1			
42	2			2	0	0	0	2	0	2			
50	1			1	0	0	0	1	0	1			
51	1			1	1	0	1	0	0	0			
52	1			0	0	0	0	0	0	0			
56	1			1	0	0	0	1	0	1			

3	Березень	60	2	1	0	0	0	1	0	1	7	
		67	1	0	0	0	0	0	0	0		
		68	1	1	0	0	0	0	0	1		1
		69	2	2	0	0	0	0	0	2		2
		72	2	2	0	0	0	0	2	0		2
		79	1	1	1	0	0	1	0	0		0
		81	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		82	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		83	2	0	0	0	0	0	0	0		0
4	Квітень	89	1	1	0	0	0	0	1	1	3	
		110	1	1	1	0	1	0	0	0		
		111	1	1	0	0	0	0	1	0		1
5	Травень	124	1	0	0	0	0	0	0	0	4	
		129	3	3	0	0	0	3	0	3		
		132	1	1	0	0	0	1	0	1		
6	Червень	151	1	1	0	0	0	1	0	1	2	
		160	1	0	0	0	0	0	0	0		
		164	1	1	0	0	0	0	1	0		1
7	Липень	178	2	1	1	0	1	0	0	0	6	
		186	2	0	0	0	0	0	0	0		
		188	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		192	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		194	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		197	1	1	1	0	1	0	0	0		0
		205	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		206	4	4	0	0	0	4	0	4		0
8	Серпень	209	3	1	1	0	1	0	0	0	3	
		219	1	1	1	0	1	0	0	0		
		223	1	1	0	0	0	1	0	1		
9	Вересень	259	2	2	2	0	2	0	0	0	2	
		268	1	0	0	0	0	0	0	0		
10	Жовтень	275	2	1	0	0	0	1	0	1	5	
		277	2	2	0	0	0	2	0	2		
		296	1	1	0	0	0	1	0	1		
		297	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		298	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		299	1	1	0	0	0	1	0	1		
11	Листопад	301	1	0	0	0	0	0	0	0	0	
		305	1	0	0	0	0	0	0	0		
		306	1	0	0	0	0	0	0	0		0
		326	1	0	0	0	0	0	0	0		0
12	Грудень	352	1	1	1	0	1	0	0	0	4	
		355	1	0	0	0	0	0	0	0		
		359	3	3	0	0	0	0	3	3		
Всього		70	107	74	15	2	17	42	15	57	74	
* Під категорію «Різне» представлені всі тематичні зображення зазначеного формату, крім карт												
** Під категорію «Різне» представлені всі тематичні зображення зазначеного формату, крім фотопортретів												

Таблиця 3

Кількість візуальних матеріалів, присвячених подіям Першої світової війни, в газеті «Киевлянин» з 1 січня по 31 грудня 1916 р. (№ 1–361)

№ з/п	Місяць	Номер видання	Загальна кількість зображень	З них тематичні	Ілюстрації			Фотографії			Всього за місяць
					Карти	Військова позака	Всього	Портрети	Різне*	Всього	
1	Січень	21	1	0	0	0	0	0	0	0	0
		36	2	2	0	0	0	2	0	2	
2	Лютий	48	2	2	0	2	0	0	0	0	5
		55	1	1	1	0	1	0	0	0	
		69	1	0	0	0	0	0	0	0	
3	Березень	73	1	1	0	1	1	0	0	0	3
		76	1	1	1	0	1	0	0	0	
		87	1	0	0	0	0	0	0	0	
		91	1	1	0	0	0	1	0	1	
4	Квітень	92	1	1	0	1	1	0	0	0	9
		93	1	1	0	0	0	1	0	1	
		94	1	1	0	1	1	0	0	0	
		97	1	1	0	1	1	0	0	0	
		99	1	1	1	0	1	0	0	0	
		101	1	0	0	0	0	0	0	0	
		109	1	1	0	1	1	0	0	0	
		113	1	1	0	1	1	0	0	0	
117	1	1	0	1	1	0	0	0			
118	1	1	0	1	1	0	0	0			
5	Травень	127	1	0	0	0	0	0	0	0	4
		132	1	1	0	1	1	0	0	0	
		143	1	1	0	0	0	1	0	1	
		146	2	2	0	1	1	1	0	1	
6	Червень	151	1	1	1	0	1	0	0	0	7
		158	1	1	0	0	0	1	0	1	
		160	1	1	0	0	0	1	0	1	
		162	1	1	1	0	1	0	0	0	
		164	1	0	0	0	0	0	0	0	
		165	2	2	0	0	0	2	0	2	
177	1	1	1	0	1	0	0	0			
7	Липень	191	1	1	0	0	0	1	0	1	1
		222	1	1	0	0	0	1	0	1	
8	Серпень	232	1	1	0	0	0	1	0	1	2
		244	1	1	1	0	1	0	0	0	
9	Вересень	246	1	1	1	0	1	0	0	0	3
		247	1	1	1	0	1	0	0	0	

10	Жовтень	275	1	1	0	0	0	1	0	1	2
		291	1	1	0	0	0	1	0	1	
11	Листопад	314	1	1	0	1	1	0	0	0	7
		317	1	1	0	1	1	0	0	0	
		319	1	1	0	1	1	0	0	0	
		320	1	1	0	1	1	0	0	0	
		323	1	1	0	1	1	0	0	0	
		328	1	1	1	0	1	0	0	0	
12	Грудень	331	1	1	0	1	1	0	0	0	4
		336	1	1	0	1	1	0	0	0	
		342	1	1	0	1	1	0	0	0	
		349	1	1	0	1	1	0	0	0	
		353	1	1	0	1	1	0	0	0	
		357	1	0	0	0	0	0	0	0	
Усього		50	54	47	12	20	32	15	0	15	47
* Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім фотопортретів											

Таблиця 4

Кількість візуальних матеріалів, присвячених подіям Першої світової війни, в газеті «Киевлянин» з 1 січня по 2 березня 1917 р. (№ 1–61)

№ з/п	Місяць	Номер видання	Загальна кількість зображень	З них тематичні	Ілюстрації			Фотографії			Всього за місяць
					Карти	Військова позика	Всього	Портрети	Різне*	Всього	
1	Січень	15	1	1	0	1	1	0	0	0	2
		20	1	1	0	1	1	0	0	0	
2	Лютий	58	1	1	1	0	1	0	0	0	1
Усього		3	3	3	1	2	3	0	0	0	3
* Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім фотопортретів											

Амбівалентною була й динаміка розміщення візуальних матеріалів, зокрема, про це свідчать змінні показники. Так, щомісяця кількість опублікованих зображень різнилася та в середньому коливалася від 6 до 1. Інколи розрив був суттєвим, наприклад, якщо в січні 1915 р. було опубліковано 30 зображень, то рівно через рік у тому самому місяці цей показник дорівнював 0 (Рисунок 1).

4	1917	61	3	3	3	1	2	3	0	0	0	3
5	Всього	935	172	233	182	39	27	66	94	22	116	182

* Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім карт

** Під категорією «Різне» представлено всі тематичні зображення зазначеного формату, крім фотопортретів

*** 1915 р. було випущено всіх 359 номерів, проте 9 з них відсутні (з 280 по 288), тому в дослідженні опрацьовано 350 од.

Отже, події Першої світової війни віддзеркалились у візуальних матеріалах тогочасної преси м. Києва. Основними типами зображень були ілюстрації й фотографії. До першої групи належали матеріали «чорного» нарративу, які підкреслювали ідею боротьби добра зі злом та формували негативний, демонізований образ Німеччини. Поряд з ними, в газетах використовувалися зображення, які закликали читачів виконати свій громадянський обов'язок через купівлю облігацій державних військових позик. Окрему групу візуальних матеріалів становили фотографії, переважно представлені серіями портретів відомих тогочасних військово-політичних діячів, зокрема представників монаршої родини, генералів армій і лідерів держав-союзниць. Також поширені були світлини, які віддзеркалювали трагічність війни й одночасно підкреслювали важливість патріотизму та героїзму в поточній боротьбі. Проте, незважаючи на таку репрезентативність, кількісні показники, отримані за допомогою методу контент-аналізу, засвідчують, що візуальні матеріали займали другорядне місце в тогочасній суспільно-політичній пресі. Зображення виконували тільки функцію «бекграунду» або так званої «фонові картинки», завданням якої було привернути увагу читача й посилити його зацікавленість наявним інформаційним контентом.

Басенко, І. В. 2014. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень — грудень 1914 р.). *Український історичний журнал*. № 3 (516). С. 70–77.

Басенко, І. В. 2014. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.). *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. Т. 143. С. 15–20.

Волобуєва, А. 2010. Становлення преси Київської губернії XIX — початку XX ст. *Образ*. Вип. 11. С. 89–100.

Волобуєва, А. & Сидоренко, Н. 2011. *Формування преси Києва (1835–1918)*. Київ: Темпора, 2011. 208 с.

Іванов, В. Ф. & Костенко, Н. В. Контент-аналіз. Велика українська енциклопедія. [Online]. Available at: <https://vue.gov.ua/Контент-аналіз>

Іванюк, О. 2019. Київська преса 1914–1917 рр. про увічнення пам'яті про Першу світову війну. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 2. С. 162–165.

Ісасва, А. 2018. Перша світова війна на сторінках газети «Киевлянин». *Краєзнавство*. № 4 (105). С. 16–24.

Куцик, Р. 2017. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 47. С. 86–91.

Мортімер, І. 2018. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / Пер. з англ. Я. Машко. Харків: Ранок; Фабула.

Сидоренко, Н. 2015. Війна і преса: особливості тематики (1914–1917 рр.). *Образ*. Вип. 3 (18). С. 133–141.

Allen, C. 2014. Photographers on the Front Lines of the Great War. *The New York Times: Lens*. [Online]. Available at: <http://surl.li/etlqn>

Basenko, I. 2014. *Obraz nimtsiv u voienii poezii: za materialamy presy Kyieva (serpen — hruden 1914 r.)* [The Image of the Germans in War Poetry: According to the Materials of the Kyiv Press (August — December 1914)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3 (516). S. 70–77. [in Ukrainian].

Basenko, I. 2013. *Kharakterystyka shchodennoi suspilno-politychnoi presy Kyieva za materialamy tsenzurnykh zvitiv (1907–1916 rr.)* [Characteristics of the Daily Social and Political Press of Kyiv Based on the Materials of Censorship Reports (1907–1916)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. Vyp. 143. S. 15–20. [in Ukrainian].

Volobueva, A. 2010. *Stanovlennia presy Kyivskoi hubernii XIX — pochatku XX st.* [Formation of the Press of the Kyiv Province in the 19th and Early 20th Centuries]. *Obraz*. № 11. S. 89–100. [in Ukrainian].

Volobueva, A. & Sydorenko, N. 2011. *Formuvannia presy Kyieva (1835–1918)* [Formation of the Kyiv Press (1835–1918)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Ivanov, V. F. & Kostenko, N. V. *Kontent-analiz* [Content Analysis]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. [Online]. Available at: <https://vue.gov.ua/Контент-аналіз>

Ivaniuk, O. 2019. *Kyivska presa 1914–1917 rr. pro uvichnennia pamiati pro Pershu svitovu viinu* [Kyiv Press 1914–1917. On Immortalizing the Memory of the First World War]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. № 2. S. 162–165 [in Ukrainian].

Isaieva, A. 2018. *Persha svitova viina na storinkakh hazety «Kievlianyu»* [First World War on the Pages of «Kievlianyu»]. *Kraieznavstvo*. № 4 (105). S. 16–24 [in Ukrainian].

Kutsyk, R. 2017. *Karyatura yak osoblyvyi mekhanizm informatsiinoi propahandy na terytorii ukrainskykh hubernii Pivdenno-Zakhidnoho kraiu u 1914–1917 rr.* [Caricature as a Special Mechanism of Informational Propaganda on the Territory of Ukrainian Governorates of Southwest Region in the 1914–1917]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 47. S. 86–91 [in Ukrainian].

Mortimer, I. 2018. *Stolittia zmin. Yake stolittia bachylo naibilshe zmin i chomu tse vazhlyvo dlia nas* [Centuries of Change. Which Century Saw the Most Change and Why it Matters to Us] / Пер. з англ. Я. Машко. Харків: Ранок; Фабула. [in Ukrainian].

Sydorenko, N. 2015. *Viina i presa: osoblyvosti tematyky (1914–1917 rr.)* [The War and the Press: Thematic Peculiarities (1914–1917)]. *Obraz*. Vyp. 3 (18). S. 133–141.

Allen, C. 2014. Photographers on the Front Lines of the Great War. *The New York Times: Lens*. [Online]. Available at: <http://surl.li/etlqn>.